

УДК 930.2:94(477)

О. В. БЕРЕЗОВСЬКА*

ПАВЛО ЧУБИНСЬКИЙ У ГРОМАДІВСЬКОМУ
СЕРЕДОВИЩІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.
(ЗА СПОГАДАМИ СУЧАСНИКІВ)

Висвітлено участь П. П. Чубинського в діяльності українських громадівських товариств другої половини ХІХ ст. Досліджено стан та інформативні можливості мемуаристики у показі життєдіяльності П. П. Чубинського. З'ясовано, що мемуаристика є важливим інформаційно-насиченим джерельним підґрунтям до вивчення основних віх життя і творчості діяча, окреслення його життєвого простору та близьких людей у його повсякденні, характеру Павла Платоновича, особливих морально-психологічних рис, темпераменту, зовнішності, стосунків з колегами на професійній та дружній ниві.

Ключові слова: П.П. Чубинський; мемуаристика; український національно-демократичний рух; українські громади.

Постать Павла Платоновича Чубинського (1839–1884 рр.) – відомого етнолога, фольклориста, юриста, автора українського гімну, активного учасника українського громадівського руху, займає визначне місце в історії українського національно-демократичного руху другої половини ХІХ ст. Цей період в історії України ознаменувався виникненням українських громадівських товариств – напівлегальних організацій культурницько-просвітницького характеру, де Павло Платонович брав найактивнішу участь.

Досліджуючи історію українського національно-демократичного руху другої половини ХІХ ст., життєписи учасників громадівських товариств, тогочасне соціокультурне середовище, науковці в своїй роботі все більше звертаються до мемуаристики, яка залишається невичерпним інформаційним джерелом особового характеру. Так, у працях істориків Г. В. Стрельського¹, Н. А. Шип², А. М. Катренка³, І. А. Коляди⁴, журналіста А. С. Зиля⁵, письменника Д. С. Чередниченка⁶ прослідко-

* *Березовська Ольга Василівна* – молодший науковий співробітник відділу архівознавства і документознавства Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.

вується послідовне звернення авторів до спогадів сучасників П. П. Чубинського.

Метою цього дослідження є висвітлення участі П.П. Чубинського в діяльності українських громадських товариств другої половини XIX ст. крізь призму мемуаристики. Зауважимо, що спогади є важливою джерельною базою, яка відкриває можливості нових граней досліджуваної історичної постаті. Спогади громадівців О. О. Русова, С. Ф. Русової, Ф. К. Вовка, К. П. Михальчука, Л. С. Білецького, О. Ф. Кістяківського проливають світло на участь П. П. Чубинського в громадському середовищі другої половини XIX ст., розкривають глибинні особистісні характеристики діяча, його оточення та колег. Студентське життя П. П. Чубинського відображено в мемуарах його сучасників – П.Д. Бобрикін та Л. Ф. Пантелєєва. Спогади жителів Архангельська – дійсного статського радника П. Л. Ієвлева та історика, археолога, члена Архангельського губернського статистичного комітету Г. К. Богуславського, висвітлюють умови перебування П. Чубинського на засланні в Архангельській губернії (1862–1869 рр.).

Слід зазначити, що громади відіграли вагомий роль у відродженні національної науково-культурної традиції, адже вони згуртували найвидатніших представників української науково-культурницької еліти того часу, серед яких чільне місце посів П. П. Чубинський. До українського національно-демократичного руху діяч долучився, вступивши до Петербурзького університету. Під час навчання на юридичному факультеті він також брав активну участь у суспільному житті, про що свідчать спогади тогочасних студентів: російського письменника П. Д. Бобрикін та члена революційного товариства “Земля і воля”, видавця Л. Ф. Пантелєєва, який бував на зібраннях Петербурзької громади та редколегії журналу “Основа”. На загальному тлі студентського товариства мемуаристи виокремили П. П. Чубинського як одного з найвпливовіших студентів, до чийої думки прислухалося студентське братство. “Двох інших студентів – “діячів” зі впливом, я добре пам’ятаю із тієї ж епохи. Одного з них я зазнав роком раніше. Це були Чубинський і Покровський. Обоє опинилися потім на засланні”, – згадував П. Д. Бобрикін⁷. У спогадах П. Д. Бобрикін описував студентську демонстрацію, що була розігнана за участі Преображенського та Фінляндського полків, одним з керівників якої був Чубинський.

Навесні 1861 р., за спогадами Л. Ф. Пантелєєва, П. П. Чубинський входив до складу комісії викладачів та студентів із розроблення статуту, який би регулював права та обов’язки студентського товариства. Проект статуту було розроблено, але не введено в дію, в тому числі і у зв’язку зі зміною попечителя Петербурзького навчального округу на Г. І. Філіпсона. В тому ж 1861 р. Л. Ф. Пантелєєв згадував ситуацію в університеті із запровадженням громадського суду, коли була створе-

на суддівська комісія із розгляду факту розтрати студентських коштів під головуванням відомого юриста В. Д. Спасовича з усіма прокурорськими, адвокатськими та суддівськими атрибутами, зокрема, до суддівського складу ввійшов і П. П. Чубинський. Результати суддівського студентського засідання були донесені до тогочасного попечителя І. Д. Делянова і приведені ним до виконання. “Цей перший публічний судовий розгляд викликав у суспільстві жвавий інтерес; всюди студентів розпитували про цю справу, і ми не без гордості посвячували публіку в усі тонкощі нової процедури. Інакше поглянули на цей перший досвід гласного суду в деяких офіційних сферах і не приховували свого обурення з такої зухвалості студентів”⁸.

Постійна дієва участь у студентському житті, чітка громадянська позиція створили П. П. Чубинському міцне підґрунтя до бачення подальшої суспільної діяльності, а набутий досвід був відповідно застосований у членстві в Петербурзькій громаді, яка остаточно сформувалася у 1859 р. і була на той час уже провідним осередком поширення української справи. Тут П. П. Чубинський познайомився з Т. Г. Шевченком, М. І. Костомаровим, П. О. Кулішем, В. М. Білозерським. “Перша особиста зустріч молодого студента-юриста з великим Кобзарем відбулася у Петербурзі 1859–60 року на перших літературних читаннях, що влаштували студенти у Пасажі та в залі “Благородного собрания”. Т. Г. Шевченко, який щойно повернувся з заслання, був надзвичайно тепло зустрінутий студентами і кілька хвилин не міг навіть говорити”, – зазначала онука П. П. Чубинського Катерина Чубинська⁹. По смерті Тараса Григоровича під час похорон Чубинський від імені студентства підготував для виголошення промову, яка в березні 1861 р. була надрукована в журналі “Основа”. Викладав у недільних школах Петербурга, друкувався в “Основі”, під час поїздок до України проводив етнографічні дослідження. Через участь в одному із студентських рухів П. П. Чубинського змушують на певний час покинути навчання в університеті й виїхати з Петербурга.

Після захисту дисертації у 1861 р. П. П. Чубинський повернувся до України та долучився активною участю до діяльності Київської громади, продовжував дописувати у журналах “Основа”, “Черниговский листок”, “Киевские губернские ведомости”. Крізь глибину свого життєвого досвіду та світоглядних переконань до громадівської справи Павло Платонович вніс та вдало реалізовував важливі питання освітнього характеру (створення недільних шкіл та добір учителів, підготовка підручників та необхідних навчальних матеріалів), започатковував та займався організацією наукових досліджень етнографічного, юридичного і географічного характеру. Упродовж 1861–1862 рр. Павло Платонович був одним із найактивніших діячів Київської громади. Активність у складі громади, а також посилення імперського тиску на суспільне

життя в Україні та сувора царська заборона вияву будь-яких ознак національного життя спричинили обвинувачення П. П. Чубинського в антидержавній діяльності.

Спогади земляка та близького друга П. П. Чубинського – Л. С. Білецького¹⁰, про цей період висвітлюють історію створення пісні П. П. Чубинського “Ще не вмерла Україна”, обставини арешту та заслання П. П. Чубинського у 1863 р., умови науково-літературної діяльності Павла Платоновича на засланні. Мемуарист зазначив, що громадські вечірки відвідували не тільки українці, були там серби і болгари, що навчалися на той час у Києві. На одній з таких вечірок, яка відбулася на квартирі у П. Чубинського, прозвучала сербська пісня з приспівом “Серце біє і крив леє за свою слободу”, яка запала в душу П. П. Чубинському. Під впливом цієї пісні він і написав свій знаменитий вірш. Коли ж громада дізналася про адміністративне заслання Павла Платоновича в м. Пінєга Архангельської губернії, то йому запропонували емігрувати за кордон, але він не погодився, бо “не хоче переховуватися, а з іншого боку – не відчуває за собою ніякої вини і тому сподівається, що із заслання через деякий час йому вдасться звільнитися, еміграція ж буде, ймовірно, вічною”¹¹.

Про перебування П. Чубинського на засланні у Архангельській губернії (1862–1869 рр.) йдеться у спогадах П. Л. Ієвлева¹² та Г. К. Богуславського¹³. Житель Архангельська П. Ієвлев охарактеризував П. Чубинського як людину “гуманних і ліберальних поглядів, що авторитетно впливала на провінційне середовище, ...людину добру, схильну до співчуття і допомоги ближнім”. Обидва автори споминів детально зупинилися на характеристиці науково-дослідної діяльності Павла Платоновича на засланні. Будучи активним членом Архангельського статистичного комітету, П. Чубинський до праці в ньому залучив також П. Єфименка, який теж відбував заслання та Ф. Хоревича (студента медико-хірургічної академії, що тоді проживав у Холмогорах), таким чином і на чужині створивши своєрідний гурток українців. Велику роботу вони проробили над упорядкуванням міської Публічної бібліотеки, аж поки влада не вбачила в цьому велику небезпеку, бо “малограмотні люди будуть користуватися шкідливими для них творами”¹⁴.

Тяжкі життєві випробовування підірвали сили П. П. Чубинського. В 1871 р., на 32 році свого життя, він писав:

Ще не багато літ прожив,
А вже сивіє чорний волос,
Ще не діждав своїх я жнив,
А вже жовтіє колос...¹⁵

За сім років заслання в Архангельську П. П. Чубинський зробив чимало для науки, зокрема написав дослідження про ярмарки в архангельському краї, про смертність на Архангельщині, про печорський

край, торгівлю в північних губерніях Росії, дослідив юридичні звичаї в губернії та ін. У 1869 р. йому дозволяють повернутися в Петербург, а потім і в Україну, щоб очолити експедицію в Південно-Західний край для етнографічних та статистичних досліджень. Протягом двох років експедиція досліджувала Київську, Волинську, Подільську губернії, частину Мінської, Гродненської, Люблінської, Седлецької губернії та Бессарабію, де проживали українці. Матеріали експедиції увійшли до семитомника, виданого упродовж 1872–1879 рр.

Громадська діячка, історик, філолог, педагог Г. Л. Берло ще з дитинства закарбувала в пам'яті енергійну й непосидючу вдачу П. П. Чубинського, котрий після повернення із заслання часто навідувався у Бориспільський пансіон: «Найвеселіше бувало у нас літом. Приїжджала у Барішпіль молодь, приїздив і Павло Платонович Чубинський, вже відомий тоді український громадський діяч... високий, смуглявий, як циган, з великими чорними очима, губатий і носатий, він здавався нам – малим – страшним, якимсь гайдамакою. Але ми дуже раділи, коли він з товаришами з'являвся у нас. Він улаштовував хори, вистави, живі картини; всіх гуртував і змушував приймати участь в розвагах. Пам'ятаю один з таких вечорів. Хор співав українські пісні. Співали тоді й складену Чубинським пісню «Ще не вмерла Україна», і ми – діти – підспівували, що «Наливайко і Павлюк і Тарас Трясило із могили кличуть на святе діло»¹⁶.

Повернення Павла Платоновича 1869 р. до Києва стало значною подією для громадського товариства. Визначний антрополог, археолог, етнограф Ф. К. Вовк, тоді ще студент, у своїх спогадах про П. П. Чубинського зазначав, що той мав величезний авторитет серед молоді, його постать була позначена ореолом слави, означеної його діяльністю у Київській громаді початку 1860-х рр., засланням, яке на той час ще було поодиноким явищем, етнографічно-статистичними дослідженнями та здобутками. Ф. Вовк, описуючи першу зустріч із П. П. Чубинським, антропологічно-яскраво змалював його риси «... ввійшовши до маленької столової Антоновичів, я побачив не надто високого, плотного до повноти чоловіка, років, як мені здалось, близько 40, з крупним носом, повними губами, темною бородою і блискучими великими темними очима, вдягненого ... в «кацапську» шовкову червону сорочку «на випуск». У зовнішності його було щось не зовсім українське; по його сильно вираженій короткоголовості і приплюснутій потилиці, формі носа, товстим губам його скоріш за все можна було б прийняти за якого-небудь із південнослов'ян, і більше всього за кроата чи далматинця, чого разом з жвавистію темпераменту достатньо було для М. В. Юзефовича, щоб назвати його не інакше, як «циганом Чубинським»¹⁷. Дійсно, Павло Платонович мав діяльну і неспокоїну вдачу, заряджав енергією своїх однодумців, уміло організовую-

чи їхні історико-етнографічні пошуки. Про наміри П. П. Чубинського започаткувати такі наукові експедиції Федір Кіндратович писав: «Але найцікавішим із розповідей П. П. Чубинського було, звісно, все те, що стосувалося його майбутньої експедиції... Говорилось багато про плани самого Павла Платоновича, про його наміри широко скористатися правом вимагати сприяння з боку місцевої влади, але головним чином про необхідність використати цю експедицію якомога ширше в інтересах етнографії всієї України, а не трьох тільки губерній так званого “Південно-західного краю”»¹⁸. Плани митця надихнули київських громадівців до першочергової в їх тодішній діяльності організації забезпечення належної роботи експедиції: формувався штат дослідників, компонувалися раніше зібрані етнографічні матеріали, вчені проводили самостійні широкі розвідки, котрі в подальшому ввійшли до “Праць” експедиції. Сам Павло Платонович, покинувши Київ, також приступив до збору етнографічних матеріалів, надсилаючи їх до Російського географічного товариства.

Громадівець, мовознавець та етнограф К. П. Михальчук, перейшовши навесні 1869 р. на бухгалтерську службу до фірми “Брати Яхненки і Симиренко” в м. Городище (нині Черкаська обл.), улітку 1870 р. рекомендував П. П. Чубинського на посаду члена адміністрації фірми, де той пропрацював з 1870 р. по 1873 р. В автобіографічній записці К. Михальчук згадує той період: “Тут ми організували з Чубинським окремих гурток з різними національно-культурними завданнями, а, між іншим, тут також Чубинський виготовляв і свої “Труди” по експедиції в “Юго-западный край”, у яких і мені довелося взяти деяку участь”¹⁹.

У 1872 р. П. П. Чубинський виступив одним із засновників Південно-західного відділу Російського географічного товариства (далі – ПЗВ РГТ). У серпні–вересні 1874 р. в Києві відбувся III Археологічний з’їзд, що мав велике значення в активізації українознавчих досліджень. За активну плідну дослідницьку роботу 1873 р. Російське географічне товариство нагородило Чубинського золотою медаллю, а 1875 р. він одержав золоту медаль Міжнародного етнографічного конгресу в Парижі. Відкриття ПЗВ РГТ, згадував Ф.К. Вовк, мало велике значення для київських громадівців, оскільки давало їм можливість легально проводити наукові розвідки: «Відкриття Південно-західного відділу легалізувало по крайній мірі більшу половину того, що ми робили до цих пір в якості “таємного товариства” київської “Громади”»²⁰. В той час, коли Чубинський був зайнятий адміністративними справами в Городищі, його обов’язки як секретаря Відділу виконував О. О. Русов – український земський статистик, фольклорист та етнограф, завдяки котрому громадівцям вдалося встановити зв’язки з багатьма слов’янськими науковими центрами.

О. О. Русов у спогадах про П. П. Чубинського описував процес підготовки до одноденного перепису населення м. Києва, проведеного

2 березня 1874 р. Ініціатива проведення перепису належала Павлу Платоновичу, він же виступив головним його організатором та натхненником. Статистик згадував, що підготовка до цього заходу проводилася більше року: розроблялася програма перепису, зміст і обсяг дослідження, обговорювався розподіл діяльності розпорядчого і наглядового комітетів, друкувалися формуляри для опису дворів, квартир і особові картки для перепису населення²¹. Сам процес проведення перепису колоритно подав у мемуарах про Чубинського також і Ф. К. Вовк. Завдяки продуманій організації, залученню до співпраці (як реєстраторів) студентської молоді, захід увінчався відмінними результатами – відтворенням рельєфної картини населення українського міста. Проведення київського одноденного перепису, за висновками українських учених, стало важливим етапом у розвитку статистико-демографічних досліджень українських земель²².

Така активна культурно-освітницька та наукова діяльність Відділу викликала постійне невдоволення з боку редакційної колегії газети “Киевлянин”, хвилювала царський режим. У записці, поданій міністром народної освіти Д. А. Толстим попечителеві Київського навчального округу П. О. Антоновичу у 1875 р., про піднесення українофільського руху у зв’язку з діяльністю ПЗВ РГТ П. П. Чубинського названо “головним винуватцем” виникнення відділу та було зроблено висновок про те, що “таким чином, з відкриттям відділу розпорошені українофіли отримали центр і опору, біля яких згруппувалися і почали діяти сміливіше...”²³. Але вирішальними у громадській справі та життєвих долях громадян стали звинувачення голови Київської археографічної комісії, таємного радника М. В. Юзефовича, покладені в основу урядових офіційних документальних висновків та імператорського Емського указу 1876 р.

Таким чином, царським урядом було ухвалено “негайно вислати з краю Драгоманова і Чубинського, як невиправних і ... небезпечних в краї агітаторів” з приписом “... з заборонаю в’їзду в південні губернії і столиці, під секретний нагляд”²⁴.

На початку 1877 р. П. П. Чубинський оселився у Петербурзі, де працював чиновником у департаменті загальних справ Міністерства шляхів сполучення. У той час він тяжко захворів, у квітні 1879 р. іде у відставку й після наполегливих клопотань дістає дозвіл повернутися в Україну. Проживав у Борисполі та на своєму хуторі неподалік. 1880 р. його розбив параліч, і він до кінця життя був прикутий до ліжка. Помер Чубинський 26 січня 1884 р., похований у Борисполі. Відомий учений-правознавець, громадський діяч О. Ф. Кістяківський по смерті товариша подав некролог до журналу “Киевская Старина”. Його спогади-некролог відтворюють скоріше життєвий шлях ученого-громадівця, торкаючись лише праці П. П. Чубинського на історико-етнографічній ниві, і

омінають таку небезпечну на той час тему, як діяльність у громадських товариствах. Ось якими словами описує О. Ф. Кістяківський залучення Павла Платоновича до українського національно-демократичного руху початку 1860-х рр.: “Ідеї народолюбства і народовивчення були в своєму zenіті. Палка і гаряча натура, Павло Платонович цілком віддався служінню пануючим на той час ідеям. Тоді й покладений початок майбутніх корисних і важливих його праць”²⁵. Заслання П. Чубинського наприкінці 1862 р. до Архангельської губернії автор називає вимушеним переселенням. Детально аналізуючи науково-дослідну роботу вченого під егідою ПЗВ РГТ, О. Ф. Кістяківський навіть словом не обмовився про те, що після закриття товариства у червні 1876 р. фактичному голові його П. Чубинському “наказано виїхати поза межі Києва”²⁶. У своїх спогадах про той період він згадує про хиткий стан приватних справ П. П. Чубинського у 1876 р., які негативно вплинули на здоров’я останнього і змусили його переселитися до Санкт-Петербурга, де на початку 1877 р. він вступив на службу до Міністерства шляхів сполучення. А про вірш “Ще не вмерла Україна” згадує як про один з невиданих творів небіжчика²⁷.

Автори мемуарів про П. П. Чубинського – С. Ф. Русова, О. О. Русов, Ф. К. Вовк, дають уявлення про його особистісні дані, описують його зовнішність, вдачу, риси характеру, взаємовідносини з громадським товариством. Ці моменти вражають своєю колоритною неповторністю. О. О. Русов писав: “Це був плотний чоловік з невеликою стриженою бородою і молодими вусиками. Говорив він гаряче, захоплюючи слухачів планами різних наукових заходів. І коли його слухали, всім здавалося, що те, що він пропонує, – і природно, і необхідно, ..., і тільки дивувалися, чому це ж саме раніше нікому в голову не прийшло...”²⁸.

Софія Федорівна Русова у своїх спогадах так охарактеризувала Павла Платоновича Чубинського тих років: “Переді мною могутня постать Павла Чубинського... Високий, чорнявий, з чорними очима, високим чолом, з густими бровами, низьким гучним голосом, з владними рухами – тип організатора, який добре знає те, що організовує, вміє керувати людьми і провадить свою справу через усі перешкоди”²⁹. У спогадах, попри оригінальні характеристики П. П. Чубинського, авторкою також яскраво змальовано практичні починання Київської громади: укладання словника української мови, організацію ПЗВ РГТ, постановку опери “Різдвяна ніч”, друкування у Празі двотомного “Кобзаря” Т. Шевченка.

Особливості характеру, науковий хист та вольові риси видатного українця проявляються в його любові до України, в прагненні прислужитися її культурному розвитку. Адже, незважаючи на тяжкі умови наукової праці та загрозу постійних переслідувань царським урядом, попри всі негативні життєві обставини, за словами його товариша та

колеги Ф.К. Вовка, “слід, що його залишив він в етнографії, заслуги його такі великі, що їх вистачило б і на декількох професійних вчених”³⁰.

З вищезазначеного можна зробити висновок, що мемуарні праці членів українських громадських товариств, колег і друзів Павла Платоновича, громадсько-політичних діячів другої половини XIX ст. є важливим інформаційно-насиченим джерельним підґрунтям до вивчення основних віх життя і творчості П. П. Чубинського, окреслення його життєвого простору та близьких людей у його повсякденні, його характеру, особливих морально-психологічних рис, темпераменту, зовнішності, стосунків з колегами на професійній та дружній ниві. Мемуаристи у своїх спогадах розкривають малознані життєві події Павла Платоновича, описуючи їх з неповторною стилістичною мальовничістю, передаючи дух епохи, в якій жив і працював П. П. Чубинський.

¹ Стрельський Г. В. Павло Платонович Чубинський в історіографії другої половини XIX – початку XX століть і мемуарних джерелах / Г. В. Стрельський // Україна в етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського. Зб. наук. пр. – К., 2014. – Вип. 3. – С. 47–60.

² Шип Н. А. Чубинський Павло Платонович – поборник етнонаціональних прагнень українців / Н. А. Шип // Україна в етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського. Зб. наук. пр. – К., 2014. – Вип. 3. – С. 27–47.

³ Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Частина II. 60–90-ті роки XIX ст. / А. М. Катренко. – К., 1999; Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки XIX ст.) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К., 2003.

⁴ Коляда І. Науково-культурницька та громадська діяльність П. П. Чубинського (за матеріалами спогадів сучасників) / І. А. Коляда // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 66–73.

⁵ Зиль А. С. Наукова діяльність П. П. Чубинського на засланні в Архангельській губернії (1862–1869 рр.) / А. С. Зиль // Україна в етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя з Дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського. Зб. наук. пр. – К., 2014. – Вип. 3. – С. 11–27; Зиль А. Народознавець Павло Чубинський і його доба / А. Зиль – К., 2009 – 400 с.

⁶ Чередниченко Д. Павло Чубинський / Д.С. Чередниченко. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2005. – 376 с.

⁷ Бобрыкин П. Д. За полвека. Воспоминания / П. Д. Бобрыкин – М.: Захаров, 2003. – С. 193–194.

⁸ Пантелеев Л. Ф. Из воспоминаний прошлого / Л. Ф. Пантелеев – М.–Л.: Academia, 1934. – С. 77.

⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 1344, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁰ Белецкий Л. Из воспоминаний о П. П. Чубинском / Л. Белецкий // Украинская Жизнь. – 1914. – № 3. – С. 53–57.

¹¹ Там само. – С. 53.

¹² *Иевлев П.* К биографии П. П. Чубинского (Пребывание его в Архангельске) / П. Л. Иевлев // Киевская Старина. – 1902. – Т. 79. – № 10. – С. 13–15.

¹³ Г. Б. Павел Платонович Чубинский в Архангельской губернии (1862–1869 гг.) / Г. К. Богуславский // Киевская Старина. – 1903. – Т. 82. – № 7–8. – С. 228–239.

¹⁴ Там само – С. 239.

¹⁵ *Сумцов Н. Ф.* Памяти П. П. Чубинского / Н. Ф. Сумцов // Памяти П. П. Чубинского – [Москва]: [Тип. П. П. Рябушинского], 1914. – Оттиск из “Украинской жизни”. – 1914. – № 3. – С. 1.

¹⁶ *Берло Г.* З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський / Г. Берло // Україна – 1927. – № 3. – С. 113.

¹⁷ *Волков Ф.* П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков // Памяти П. П. Чубинского – [Москва]: [Тип. П. П. Рябушинского], 1914. – Оттиск из “Украинской жизни”. – 1914. – № 3. – С. 14.

¹⁸ Там само. – С. 15.

¹⁹ Автобіографічна записка К. Михальчука. // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 31.

²⁰ *Волков Ф.* П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков // Памяти П. П. Чубинского – [Москва]: [Тип. П. П. Рябушинского], 1914. – Оттиск из “Украинской жизни”. – 1914. – № 3. – С. 16.

²¹ *Русов А.* Из воспоминаний о П. П. Чубинском / А. Русов // Памяти П. П. Чубинского – [Москва]: [Тип. П. П. Рябушинского], 1914. – Оттиск из “Украинской жизни”. – 1914. – № 3. – С. 11.

²² *Ткаченко Т., Ткаченко Г.* Київський одноденний перепис 1874 р.: аналіз статистичних відомостей / Т. Ткаченко, Г. Ткаченко // Наукові записки з української історії: зб. наук. пр. / Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький – 2012. – Вип. 31. – С. 29–34; *Милько В.* Київський одноденний перепис населення 2 березня 1874 р.: організація, проведення, результати / В. І. Милько // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 85–93.

²³ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 138.

²⁴ Там само.

²⁵ *Кистяковский А. Ф.* Павел Платонович Чубинский / А. Ф. Кистяковский // Киевская Старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 343.

²⁶ *Житецький І.* Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві (з-приводу 50-річчя його закриття в 1876 році) / І. Житецький // Україна. – 1927. – № 5. – С. 36.

²⁷ *Катренко А., Беззуб Ю.* Український національний рух другої половини ХІХ ст. у спогадах / А. Катренко, Ю. Беззуб // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р. – К., 1994. – С. 123.

²⁸ *Русов А.* Из воспоминаний о П. П. Чубинском / А. Русов // Памяти П. П. Чубинского – [Москва]: [Тип. П. П. Рябушинского], 1914. – Оттиск из “Украинской жизни”. – 1914. – № 3. – С. 9.

²⁹ *Русова С. Ф.* Мої спомини (пр. 1861–1879) / С. Ф. Русова // За сто літ. – 1928. – № 2. – С. 135.

³⁰ Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков // Памяти П. П. Чубинского – [Москва] : [Тип. П. П. Рябушинского], 1914. – Оттиск из “Украинской жизни”. – 1914. – № 3. – С. 29.

Освещено участие П. П. Чубинского в деятельности украинских громад второй половины XIX в. Исследовано состояние и информативные возможности мемуаристики в показе жизнедеятельности П. П. Чубинского. Установлено, что мемуаристика является важной информационно-наполненной источниковедческой базой для изучения основных периодов жизни и творчества деятеля, определения его жизненного пространства и близких людей в его повседневной жизни, характера Павла Платоновича, особых морально-психологических черт, темперамента, внешности, отношений с коллегами на профессиональном и дружественном поле.

Ключевые слова: П. П. Чубинский; мемуаристика; украинское национально-демократическое движение; украинские громады.

The article deals with the participation of P. P. Chubynskyi in the activities of Ukrainian Communities Societies of the late 19 century. The author researched the state and informative opportunities of memoirs of life of P. P. Chubynskyi. It was found that memoirs are an important information source to study the major milestones of life and creativity of person, outlining his living space and relatives in his everyday life, the character of Pavlo Platonovych, special moral and psychological traits, temperament, appearance, relations with colleagues in a professional and friendly field.

Key words: P. P. Chubynskyi; the memoirs; the Ukrainian national democratic movement; the Ukrainian community.